

Fecr Yayınları: 511

EHL-İ SÜNNET VE ŞÂ'NIN TEFSİR TARİHİ
(Zehebî ve Marife Örneği)

Musa ÖZTÜRK

© FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
(Sertifika no: 13178)

Editör
Prof. Dr. Muammer ERBAŞ

Mizanpaj ve Kapak
FCR

Baskı ve Cilt
VADİ GRAFİK TASARIM VE REKLAMCILIK LTD. ŞTİ.
İvedik Org. San. 1420. Cad. No: 58/1
Yenimahalle/ANKARA • Tel: 0 312 395 85 71
Sertifika No: 47479

1. Baskı: Mart 2022

ISBN: 978-625-8005-55-4

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SANAYİ ve TİC. LTD. ŞTİ.
Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1 Ulus-Altındağ/ANKARA
Tel: (0312) 310 08 60 (pbx) Fax: (0312) 311 47 89
Web: www.fcr.com.tr • e-mail: fcr@fcr.com.tr

EHL-İ SÜNNET VE
ŞİA'NIN TEFSİR TARİHİ
(Zehebî ve Marife Örneği)

Musa ÖZTÜRK

Ankara 2022

Musa ÖZTÜRK

1995 yılında Gümüşhane'nin Şiran ilçesinin Gökçeler köyünde doğdu. İlkokulu köyde, ortaokulu ise Şiran ilçesinde tamamladı. Şiran Şehit Teğmen Tuna Kara Anadolu Lisesinden mezun olduktan sonra Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesini kazandı. Üniversiteyle birlikte hafızlığını tamamladı. Üniversiteden sonra Narlıdere Ege Ordu Komutanlığında altı aylık kısa dönem askerlik vazifesini yerine getirdi. Askerlikten hemen sonra Dokuz Eylül Üniversitesinde tefsir üzerine yüksek lisansa başladı ve bir buçuk yıl içerisinde yüksek lisansını tamamladı. Yüksek lisanstan hemen sonra doktora başladı. Halen Dokuz Eylül Üniversitesinde Temel İslam Bilimleri doktora öğrencisi olarak çalışmalarına devam etmektedir. *İbnü'l-Bârîzî'nin Nâsihu'l-Kur'âni'l-Azîz ve Mensûhub* adlı eserini tek başına, *el-Büzûri'nin Kabzatü'l-Beyân fi Nâsib ve Mensûbi'l-Kur'ân* adlı eserini ise Mehmet Aydemir'le birlikte Türkçe'ye tercüme etmiştir. Belli seviyede Arapça, İngilizce ve Farsça bilmektedir.

*Bu mütevazı çalışmayı doğru bilgiye ulaşmak ve
doğru bilginin gereğini yerine getirmek için çabalayan;
sevgi, saygı, hoşgörü, adalet, barış vb. evrensel ahlaki
değerlerin daima egemen olması için özveriyle mücadele eden
herkese ithaf ediyorum.*

İÇİNDEKİLER

TABLOLAR LİSTESİ -----	11
KISALTMALAR -----	13
TAKDİM -----	15
ÖN SÖZ -----	17
GİRİŞ -----	21

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED HÜSEYİN EZ-ZEHEBÎ VE MUHAMMED HÂDÎ MARİFE'NİN İLMÎ ŞAHSİYETLERİ VE ESERLERİ

1.1. Müelliflerin Hayatları ve İlmî Şahsiyetleri -----	25
1.1.1. Muhammed Hüseyin ez-Zehebî -----	25
1.1.1.1. Hayatı -----	25
1.1.1.2. Hocaları -----	27
1.1.1.3. Talebeleri -----	28
1.1.1.4. Eserleri -----	28
1.1.2. Muhammed Hâdi Marife -----	31
1.1.2.1. Hayatı -----	31
1.1.2.2. Hocaları -----	33
1.1.2.3. Talebeleri -----	33
1.1.2.4. Eserleri -----	34
1.2. Müelliflerin et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn Adlı Eserlerine Genel Bakış -----	36
1.2.1. Muhammed Hüseyin ez-Zehebî'nin <i>et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn</i> 'u -----	36
1.2.2. Muhammed Hâdi Marife'nin <i>et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn fi Sevbihî'l-Kaşîb'i</i> -----	40

İKİNCİ BÖLÜM
MUHAMMED HÜSEYİN EZ-ZEHEBÎ VE MUHAMMED
HÂDÎ MARİFE'NİN RİVAYET TEFSİRİ VE
MÜFESSİRLERİNE BAKIŞLARI

2.1. Müelliflerin Hz. Peygamber (S.) Dönemine Bakışları-----	43
2.1.1. Hz. Peygamber (s.) ve Sahabe Döneminde Tefsirin Kaynakları -----	44
2.1.2. Kur'an-ı Kerim'i anlamada Hz. Peygamber'in (s.) Konumu-----	45
2.1.2.1. Hz. Peygamber'in (s.) Kur'an-ı Kerim'i Tefsir Şekli	46
2.1.2.2. Hz. Peygamber'in (s.) Kur'an-ı Kerim'in Ne Kadarını Tefsir Ettiği Meselesi -----	47
2.2. Müelliflerin Sahabe Dönemine Bakışları -----	50
2.2.1. Ali b. Ebî Tâlib (ra.)-----	51
2.2.2. İbn Mes'ûd (ra.)-----	53
2.2.3. Übeyy b. Ka'b (ra.)-----	56
2.2.4. İbn Abbâs (ra.)-----	57
2.3. Müelliflerin Tabiun Dönemine Bakışları -----	64
2.3.1. Saïd b. Cübeyr-----	66
2.3.2. Mücâhid b. Cebr -----	68
2.3.3. 'İkrime b. Abdillâh -----	71
2.3.4. Tâvûs b. Keysân -----	74
2.3.5. Atâ b. Ebî Rabâh -----	77
2.3.6. Ebû'l-Âliye -----	80
2.3.7. Muhammed b. Ka'b el-Kurazî -----	81
2.3.8. Zeyd b. Eslem -----	83
2.3.9. Alkâme b. Kays-----	85
2.3.10. Mesrûk b. el-Ecda' -----	88
2.3.11. Esved b. Yezîd -----	90
2.3.12. Mürre el-Hemedâni-----	92
2.3.13. Âmir eş-Şa'bî -----	93
2.3.14. Hasan el-Basrî -----	95
2.3.15. Katâde b. Diâme -----	97

2.4. Müelliflerin Rivayet Tefsirleri ve Müfessirlerine Bakışları ---	102
2.4.1. Taberî ve <i>Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân</i> 'ı -----	103
2.4.2. Sa'lebi ve <i>el-Kesf ve'l-Beyân</i> 'ı -----	110
2.4.3. İbn Atıyye ve <i>el-Muharraru'l-Vecîz</i> 'i -----	114
2.4.4. Beğavî ve <i>Meâlimü't-Tenzîl</i> i -----	117
2.4.5. Kurtubî ve <i>el-Câmi' li Abkâmi'l-Kur'ân</i> 'ı -----	120
2.4.6. Hâzin ve <i>Lübâbü't-Te'vil fi Meâni't-Tenzîl</i> i -----	125
2.4.7. İbn Kesîr ve <i>Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm</i> 'i -----	127
2.4.8. Seâlibî ve <i>el-Cevâbiru'l-Hisân</i> 'ı -----	131
2.4.9. Suyûtî ve <i>ed-Dürü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr</i> 'u ---	134
2.4.10. Feyz el-Kâşânî ve <i>Tefsîru's-Sâfî</i> 'si -----	136

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED HÜSEYİN EZ-ZEHEBÎ VE MUHAMMED HÂDÎ MARİFE'NİN DİRÂYET TEFSİRİ VE MÜFESSİRLERİNE BAKIŞLARI

3.1 Müelliflerin Sünnî Tefsirler ve Müfessirlerine Bakışları -----	147
3.1.1. Fahreddîn er-Râzî ve <i>Mefâtihu'l-Ğayb</i> 'ı -----	147
3.1.2. Beyzâvî ve <i>Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil</i> i -----	152
3.1.3. Neseî ve <i>Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil</i> i -----	155
3.1.4. Ebû's-Suûd Efendi ve <i>İrşâdü'l-Akli's-Selîm</i> 'i -----	157
3.1.5. Âlûsî ve <i>Rûhu'l-Meâni</i> 'si -----	160
3.1.6. Ebû Hayyân el-Endelûsî ve <i>el-Babru'l-Muhîr</i> 'i -----	164
3.1.7. Celâleddîn el-Mahallî ve Celâleddîn es-Suyûtî'nin <i>Celâleyn Tefsiri</i> -----	166
3.2. Müelliflerin Şii Tefsirler ve Müfessirlerine Bakışları -----	169
3.2.1. Ebû Ali et-Tabersî ve <i>Mecmeu'l-Beyân fî Tefsîri'l- Kur'ân</i> 'ı -----	170
3.2.2. Şevkânî ve <i>Fethu'l-Kadir</i> 'i -----	174
3.3. Müelliflerin Mutezili Tefsirler ve Müfessirlerine Bakışları --	180
3.3.1. Zemahşerî ve <i>el-Keşşâf</i> 'ı -----	181
3.3.2. Kâdî Abdülcabbâr ve <i>Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-Metâin</i> 'i --	185

3.4. Müelliflerin Ahkâm Tefsirleri ve Müfessirlerine Bakışları---	188
3.4.1. Cessâs ve <i>Abkâmü'l-Kur'an</i> 'ı -----	188
3.4.2. Kiyâ el-Harrâsî ve <i>Abkâmü'l-Kur'an</i> 'ı-----	191
3.4.3. İbnü'l-Arabî ve <i>Abkâmü'l-Kur'an</i> 'ı-----	194
3.4.4. Mikdâd es-Suyyûrî ve <i>Kenzü'l-İrfân fî Fıkbi'l-Kur'an</i> 'ı --	196
3.4.5. Sülâî ve <i>es-Semerâtü'l-Yâniya ve'l-Abkâmü'l-Vâdibatü'l-</i> <i>Kâdiâ'sı</i> -----	199
3.5. Müelliflerin Modern Dönemde Yazılmış Tefsirler ve Müfessirlrine Bakışları -----	204
3.5.1. Tantâvî Cevherî ve <i>el-Cevâbir fî Tefsiri'l-Kur'an'î'l-</i> <i>Kerim</i> 'i -----	204
3.5.2. Reşîd Rızâ ve <i>Tefsiru'l-Menâr</i> 'ı-----	208
3.5.3. Muhammed Mustafa el-Merâğî ve <i>Tefsiru'l-Merâğî'si</i> -	212

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED HÜSEYİN EZ-ZEHEBÎ VE MUHAMMED HÂDÎ MARİFE'NİN İŞARÎ TEFSİR VE MÜFESSİRLERİNE BAKIŞLARI

4.1. Tüsterî ve <i>Tefsiru'l-Kur'an'î'l-Azîm</i> 'i -----	221
4.2. İbn Arabî ve Kendisine Atfedilen Tefsirler -----	224
4.3. Rûzbihân el-Baklî ve <i>Arâisü'l-Beyân</i> 'ı -----	229
4.4. Necmeddîn Dâye ve Alâü'd-Devle'nin <i>et-Te'vilâtü'n-Necmiyye</i> <i>Tefsiri</i> -----	231
4.5. Sülemî ve <i>Hakâiku't-Tefsir</i> 'i -----	233
 SONUÇ -----	 259
KAYNAKÇA -----	263

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: Marife'nin Kitabına Alıp Zehebi'nin Kitabına Almadığı Tabiun Dönemi Müfessirleri -----	102
Tablo 2: Marife'nin Kitabına Alıp Zehebi'nin Kitabına Almadığı Rivayet Tefsirleri ve Müfessirleri -----	142
Tablo 3: Zehebi'nin Kitabına Alıp Marife'nin Kitabına Almadığı Ehl-i Sünnet Tefsirleri ve Müfessirleri -----	169
Tablo 4: Zehebi'nin Kitabına Alıp Marife'nin Kitabına Almadığı Şii Dirayet Tefsirleri ve Müfessirleri -----	178
Tablo 5: Marife'nin Kitabına Alıp Zehebi'nin Kitabına Almadığı Şii Dirayet Tefsirleri ve Müfessirleri -----	179
Tablo 6: Marife'nin Kitabına Alıp Zehebi'nin Kitabına Almadığı Ahkâm Tefsirleri ve Müfessirleri-----	202
Tablo 7: Zehebi'nin Kitabına Alıp Marife'nin Kitabına Almadığı Modern Dönem Tefsirleri ve Müfessirleri-----	216
Tablo 8: Marife'nin Kitabına Alıp Zehebi'nin Kitabına Almadığı Modern Dönem Tefsirleri ve Müfessirleri-----	217
Tablo 9: Marife'nin Kitabına Alıp Zehebi'nin Kitabına Almadığı İşari Tefsirler ve Müfessirleri -----	237
Tablo 10: Zehebi'nin Felsefi Tefsir Başlığı Altında Ele Aldığı İsimler -----	239
Tablo 11: Zehebi'nin Bilimsel Tefsir Başlığı Altında Ele Aldığı İsimler -----	241
Tablo 12: Marife'nin İsrailiyat Rivayetlerinin Öncüleri Başlığı Altında Ele Aldığı İsimler-----	243
Tablo 13: Marife'nin Etbaü't-Tabiîn'in Önde Gelen Müfessirleri Başlığı Altında Ele Aldığı İsimler -----	245
Tablo 14: Marife'nin Lügavi Tefsirler Başlığı Altında Ele Aldığı İsimler -----	255
Tablo 15: Marife'nin Özet Tefsirler Başlığı Altında Ele Aldığı Tefsirler ve Müfessirleri -----	255
Tablo 16: Marife'nin Müteşabihlerin Tefsiri Başlığı Altında Ele Aldığı Tefsirler ve Müfessirleri -----	257

KISALTMALAR

b.	: bin
bkz.	: bakınız
bty.	: basım tarihi yok
byy.	: basım yeri yok
çev.	: çeviren
h.	: hicri
hz.	: hazreti
hızr.	: hazırlayan
s.	: sayfa
ss.	: sayfalar arası
thk.	: tahkik
tsh.	: tashih
v.	: vefat tarihi
ed.	: editör
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi

TAKDİM

Kur'an-ı Kerim, Yüce Allah tarafından bütün insanlığa rehber olarak gönderilen son ilahî kitaptır. Onun doğru anlaşılması ve yaşanması için başta Hz. Peygamber (s.) ve onun güzide ashabı olmak üzere bütün Müslümanlar, ilk günden itibaren yoğun çaba harcamıştır. Bu bağlamda oluşan bilgi birikimi, Kur'an ilimleri ve tefsir usulüne dair eserlerde derlenip bir araya getirilmiştir. Bu noktada Sünni âlimler ile Şii âlimlerin meselelere bakışından kaynaklanan birtakım nüans farkları ortaya çıkmıştır.

Danışmanı olduğum değerli öğrencim Musa Öztürk, kendisine yüksek lisans tezi olarak bu alanda kaleme alınan şu iki önemli eseri karşılaştırmayı seçmiştir: Muhammed Hüseyin ez-Zehabî'ye (ö. 1977) ait *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* ve Muhammed Hâdi Marife'ye (ö. 2006) ait *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn fî Sevbihi'l-Kaşib*. Bu eserlerden ilki, Sünni âlemde tefsir tarihi ve usulü konusunda kendisine başvuru en önemli eserlerden biridir. Zehabî, bu eserinde, tefsir tarihi konularına yer vermiş, geçmişten günümüze kadar yazılmış tefsirleri ve müfessirleri tanıtmıştır. İkincisi ise Şii âlim Marife tarafından kendi ifadeleriyle Zehabî'nin eserindeki yanlışları düzeltmek ve eksiklikleri tamamlamak için kaleme alınmıştır. Zira Marife, onun Şii tefsirleri hakkıyla anlatmadığını iddia etmiştir.

Bu çalışmada, iki eser mukayeseli olarak incelenmiştir. Hemen hemen aynı dönemde yaşamış, iki farklı mezhebe mensup bu iki âlimin eserlerinde ortak olarak ele alınan müfessirler ve tefsir kitapları, karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Ayrıca müelliflerin birbirlerinden bağımsız olarak ele alıp inceledikleri tefsir ve müfessirler, tablolar hâlinde gösterilmiştir.

Neticede iki farklı geleneğe ait müellifin, Kur'an ve tefsir ilimlerine bakışı karşılaştırmalı olarak ortaya konmuş ve böylece okuyucuya tefsir usulü konusunda daha kapsamlı bir bakış elde etme imkânı sunulmuştur.

Bu vesileyle değerli öğrencimi tebrik eder, bu çalışmanın ilim âlemi için faydalı ve hayırlı olmasını temenni ederim.

Prof. Dr. Muammer ERBAŞ

ÖN SÖZ

Geçmişten günümüze kadar Kur'an-ı Kerim üzerine çok fazla çalışma yapılmıştır. Kur'an-ı Kerim'in tefsirinin yanı sıra tefsir usulü, tarihi vb. alanlarda da özel çalışmalar kaleme alınmıştır. Tefsir ilminin nasıl ortaya çıktığını, günümüze kadar geçirdiği evreleri, başlıca konularını ve bu alanda yapılan çalışmaları tanıtmak adına "tefsir tarihi" başlığı altında özel bir ilim dalı gelişmiştir. Tefsir tarihi alanında müstakil eser kaleme alan ilim adamları içerisinde iki önemli sima ile karşılaşmaktayız: Muhammed Hüseyin ez-Zehabî (ö. 1977) ve Muhammed Hâdi Marife (ö. 2006).

Zehebî, Mısırlı Ehl-i Sünnet bir âlimdir. Müellifin en meşhur eserlerinden birisi, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'dur. Müellif, bu eserinde tefsir tarihi konularına yer vermiş, geçmişten günümüze kadar yazılmış tefsirleri ve müfessirleri tanıtmıştır. Marife ise Iraklı Şii bir âlimdir. Marife'nin de en önemli eserlerinden birisi, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn fî Sevbihî'l-Kaşib*'tir. Müellif, bu eserini, Zehebî'nin eserindeki yanlışları düzeltmek ve eksiklikleri tamamlamak için kaleme almıştır. Çünkü Marife, Zehebî'nin Şii tefsirleri hakkıyla anlatmadığını iddia etmektedir. Biz de bu iki eseri, mukayeseli olarak inceledik. Hemen hemen aynı dönemde yaşamış, iki farklı mezhebe mensup bu iki âlimin, eserlerinde ortak ele aldıkları müfessirlere ve tefsir kitaplarına bakış açılarını tespit edip objektif bir şekilde yorumlamaya çalıştık. Okuyucularımıza, farklı mezheplere mensup iki âlimin aynı konu/kitap/şahıs hakkındaki düşüncelerinin ne derece farklılık arz ettiğini göstermeye çalıştık. Ayrıca müelliflerin birbirlerinden bağımsız olarak ele aldıkları tefsirleri ve müfessirleri de ilgili başlıklar altında tablo-

lar hâlinde tanıttık. Bu sayede okuyucularımızın, iki kitabın farklı yönlerini daha iyi görmeleri ve daha fazla tefsir ve müfessir hakkında bilgi edinebilmelerini amaçladık.

Zehebi ve Marife, eserlerinde, tefsir sahasında öne çıkan elli üç şahsı ve otuz dört tefsir kitabını ortak ele almaktadır. Dolayısıyla okuyucularımız, tefsir tarihinin öne çıkan elli üç siması ve otuz dört tefsir kitabı hakkında müelliflerin görüşlerini mukayeseli olarak görebilecektir. Bununla beraber Zehebi, Marife'den farklı olarak tefsir sahasında öne çıkan on yedi şahıs ve on bir tefsir kitabı hakkında bilgi vermektedir. Marife ise Zehebi'den farklı olarak tefsir sahasında öne çıkan yüz on iki şahıs ve elli iki tefsir kitabı hakkında bilgi vermektedir. Biz de müelliflerin kitaplarında ortak ya da farklı olarak ele aldıkları bütün tefsirleri ve müfessirleri, müelliflerin aktardıkları bilgi ve yorumları, tetkik ve tenkit süzgecinden geçirerek özetle tanıttık. Neticede telif etmiş olduğumuz kitap, okuyucularımıza, tefsir sahasının öne çıkan –tefsiri olsun ya da olmasın– yüz seksen iki siması ve doksan yedi tefsir kitabı hakkında bilgi vermektedir. Bu bilgileri iki farklı mezhebe mensup iki âlimin görüşlerini mukayese ederek ve özet şeklinde aktarmış olmamızdan ötürü kitabımızın istifade edilebilirliğinin artacağını ümit etmekteyiz.

Çalışmamız süresince birçok Türkçe, Arapça ve Farsça kitap, makale, internet sitesi vb. kaynağa müracaat ettik. Zehebi ve Marife'nin tefsir kitaplarından naklettikleri bilgileri, ana kaynaklarında tespit/teyit ederek dipnotlarda gösterdik. Şia, Mutezile vb. mezheplere mensup âlimler ve bu âlimlerin kitaplarından bahsederken ilgili mezhebin temel kaynaklarına müracaat ettik.

Telif etmiş olduğumuz bu mütevazı eserle ilmî çalışmalara katkıda bulunmayı temenni etmekteyiz. Kanaatimizce ilmî bir

çalışmanın değerini ve istifade edilebilirliğini arttıran en önemli husus, işinin ehli tarafından halis bir niyetle ve titiz bir şekilde yapılmış olmasıdır. Çalışmamız süresince gücümüz yettiği ölçüde bu önemli hususa dikkat etmeye çalıştık. Çalışmamızda beşerî ve teknik zaafılardan dolayı karşılaşılabilecek muhtemel hatalardan dolayı şimdiden değerli okuyucularımızın affına sığınıyor, herhangi bir hata tespit etmeleri durumunda tarafımıza bildirmelerini kendilerinden rica ediyoruz.

Bu kitap, *Muhammed Hüseyin Zehebi ve Muhammed Hâdi Marife'nin et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn Adlı Eserlerinde Müfessirlerle ve Tefsîr Kitaplarına Bakışları* adlı yüksek lisans tezime dayanmaktadır. Bu vesileyle tezimi ve kitabımı hazırlama sürecinde her zaman yol gösterip yardımcı olan değerli hocam Prof. Dr. Muammer Erbaş'a, tez konumu öneren değerli Hocam Prof. Dr. Ömer Dumlu'ya, Şia okuma ve araştırmaları yaptıran değerli hocam Dr. Seyfullah Efe'ye, diğer tüm hocalarıma, maddi ve manevi anlamda desteklerini hiçbir zaman eksik etmeyen sevgili aileme, Farsça öğretmenim Soraya Paknehad'a, yakın çevreme ve ilmî çalışmalara halis bir niyetle hizmet eden herkese teşekkürlerimi sunarım.

Musa ÖZTÜRK

musaozturk571@hotmail.com